

УДК 343.91-053.6(0.072)

М. М. Яцишин – доктор юридичних наук, доцент,
завідувач, професор кафедри теорії та історії держави
і права Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Науково-практичний коментар основних положень міжнародних і вітчизняних правових актів із проблем соціально-реабілітаційної роботи з неповнолітніми засудженими

*Роботу виконано на кафедрі теорії та історії
держави і права ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано й прокоментовано основні положення міжнародних і вітчизняних правових актів із проблем соціально-реабілітаційної роботи з неповнолітніми засудженими та запропоновано заходи, які нададуть можливість більш предметно підійти до вирішення нерозв'язаних досі питань у цій сфері.

Ключові слова: неповнолітній засуджений, соціально-реабілітаційна робота, правовий акт, установа виконання покарань, педагогічний супровід.

Яцишин М. М. Научно-практический комментарий основных положений международных и отечественных правовых актов по проблемам социально-реабилитационной работы с несовершеннолетними осужденными. В статье проанализированы и прокомментированы основные положения международных и отечественных правовых актов по проблемам социально-реабилитационной работы с несовершеннолетними осужденными и предложены меры, позволяющие более предметно подойти к осуществлению нерешенных еще вопросов в этой сфере отношений.

Ключевые слова: несовершеннолетний осужденный, социально-реабилитационная работа, правовой акт, учреждение исполнения наказаний, педагогическое сопровождение.

Yatsyshyn M. M. Scientific-Practical Commentary of the Main Provisions of International and Domestic Regulations on Social Rehabilitation Work with Juvenile Offenders. It is analyzed and commented on in the article the basic provisions of international and domestic regulations on social rehabilitation work with juvenile offenders and proposed measures which will allow more subjective approach to resolving problem issues which exist still in this sphere.

Key words: juvenile offenders, social and rehabilitation work, legal act, penal institutions, educational support.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання соціальної реабілітації (ресоціалізації) неповнолітніх засуджених традиційно виходить на перший план серед багатьох проблем боротьби, попередження і подолання злочинності. Особливо відчутною така проблема постає в суспільстві із загостренням криміногенної ситуації, викликаной посиленням соціально-економічних протиріч, значним соціальним розшаруванням населення за рівнем матеріального забезпечення, порушенням принципів справедливості в оплаті праці, споживання, розподілу матеріальних благ, а також пов'язаних із зменшенням позитивної ролі сім'ї у вихованні неповнолітніх, суб'єктивним бажанням неповнолітніх до повної матеріальної самостійності тощо.

Ці та інші фактори, які загалом визначають умови життя в суспільстві, на сучасному етапі детермінують і злочинність загалом, і значні відхилення в поведінці неповнолітніх. Як засвідчують статистичні дані, сьогодні кожен 8–9 злочин в Україні вчиняє неповнолітній. Близько 11 % серед злочинців – неповнолітні [1, 1]. У цих умовах назріла потреба в проведенні реформи кримінально-виконавчої системи, складовою частиною якої є соціальна переорієнтація виконання покарань неповнолітніх злочинців з урахуванням міжнародного досвіду й актів про права людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Різноманітні проблеми розвитку наукових соціально-педагогічних і правових ідей у зарубіжній та вітчизняній пенітенціарній системах представлені в наукових працях з історії (Л. Голиш, І. Диктан, А. Зінченко, І. Іщенко, О. Караман, О. Парашевіна), права (О. Анатольєва, А. Баллада, М. Батчаєва, О. Беца, Ю. Борзенко, Т. Гончар, П. Лихолат, С. Несінова, О. Пташинський, Г. Радов, В. Россіхін, Д. Ягунов, М. Яцишин), педагогіки (С. Ба-

дьора, В. Виноградова-Бондаренко, О. Кісіль, С. Коляденко, С. Коношенко, П. Серета, Л. Тютюнник), соціальної роботи (Т. Авельцева, М. Галагузова, Н. Калашник, В. Львовчкін, С. Толстоухова) та інші.

Так, О. Караман зробив періодизацію розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в історії пенітенціарної системи з найдавніших часів до сучасності [2]. О. Гончар відстежив й узагальнив правові аспекти відповідальності неповнолітніх за кримінальним правом України [3], Г. Радов розглянув особливості формування духовності неповнолітніх засуджених у контексті пенітенціарного процесу [4] й ін.

Метою статті є науковий аналіз та оцінка основних положень міжнародних і національних (вітчизняних) правових актів із проблем соціально-реабілітаційної роботи з неповнолітніми засудженими, для чого передбачено науково-практичний коментар Мінімальних правил ООН щодо відправлення судочинства у справах неповнолітніх злочинців 1985 р. (Пекінські правила), Конвенції ООН про права дитини (1989 р.), Правил ООН стосовно захисту позбавлених свободи неповнолітніх (1990 р.), Керівних принципів ООН, що спрямовані на запобігання злочинності серед неповнолітніх (1990 р.), Конституції України, Кримінально-виконавчого та Кримінального кодексів України і вироблення на цій основі заходів, що сприятимуть розв'язанню невіршених досі питань у цій сфері суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Неповнолітні є однією з категорій, віднесених у міжнародних стандартах до групи так званих “вразливих засуджених”. Із цього питання у Правилах Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, акцентують увагу на тому, що захист індивідуальних прав неповнолітніх із приділенням особливої уваги законності заходів із затримання має забезпечувати компетентна влада, а мета залучення до соціального життя суспільства – регулярними інспекціями та іншими засобами контролю, які реалізуються відповідно до міжнародних норм, внутрішньодержавними законами і постановами належним чином створеним органом, уповноваженим відвідувати неповнолітніх, що не має жодного відношення до складу адміністрації виховної установи (п. 14) [5, 191].

У Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй щодо відправлення правосуддя в правилах 1.1–1.3 вказано на важливу роль, яку відіграватиме конструктивна соціальна політика щодо неповнолітніх, зокрема із запобігання злочинів і правопорушень, що вчинили неповнолітні. У правилі 1.4 правосуддя щодо неповнолітніх визначається як складова частина системи забезпечення соціальної справедливості для неповнолітніх, а в правилі 1.6 указується на потребу постійного удосконалення системи правосуддя щодо неповнолітніх, вживаючи одночасно заходи для розробки прогресивної соціальної політики щодо неповнолітніх у цілому і враховуючи обов'язковість постійного поліпшення роботи персоналу цієї системи.

Окремо слід сказати про правило 1.5, мета якого полягає в тому, щоб відобразити наявні в державах-членах умови, від яких можуть залежати форми застосування конкретних правил; ці форми будуть дещо відрізнятися від форм, що застосовують інші держави [6, 94–95].

Таким чином, Мінімальні стандартні правила від самого початку наголошують, що й у сфері застосування Правил, і в меті правосуддя щодо неповнолітніх, й у розробці керівних принципів для винесення судового рішення, і, нарешті, у здійсненні соціально-реабілітаційних заходів для повернення неповнолітніх засуджених до нормальної життєдіяльності в суспільстві, вони не наполягають на застосуванні будь-якого підходу, а скоріше вказують на підхід, який найбільше відповідний міжнародно визнаним принципам. Так, наприклад, основні положення викладені в правилі 17.1, а саме:

а) заходи впливу завжди мають бути відповідні не тільки до обставин і тяжкості правопорушень, а й до становища та потреб неповнолітнього, а також до потреб суспільства;

б) рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього потрібно приймати тільки після ретельного розгляду питання, й обмеження, якщо це можливо, звести до мінімуму;

в) неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки він не визнаний винним у скоєнні серйозного злочину із застосуванням наружи проти іншої особи або в неодноразовому здійсненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного методу впливу;

г) під час розгляду справи неповнолітнього питання про його або її благополуччя має бути визначальним фактором, їх слід сприймати в основному як практичні керівні принципи, які слугуватимуть загальною відправною точкою. Якщо їх візьмуть до уваги відповідні органи, то вони могли б

значною мірою сприяти забезпеченню захисту основних прав неповнолітніх правопорушників, зокрема основних прав на розвиток особистості й освіти [6, 104].

У підпункті б правила 17.1 указується, що підхід, який має винятково каральний характер, несприйнятний. Якщо у справах дорослих і також, можливо, у разі серйозних правопорушень неповнолітніх заслужене покарання та каральні (карні) санкції можуть розглядатися як певною мірою обгрунтовані, то у справах неповнолітніх над такими міркуваннями мають завжди переважати інтереси забезпечення благополуччя і майбутнього молодих людей.

Додамо, що, узгоджуючи з резолюцією 8 шостого Конгресу ООН, підпункт б правила 17.1 сприяє максимальному застосуванню альтернатив ув'язненню, враховуючи необхідність задоволення конкретних потреб молоді. Нажаль, такий принцип поки що не став нормою у вітчизняній практиці серед інших заходів гуманізації процесу покарання і перевиховання неповнолітніх правопорушників. Тому слід повністю використовувати весь діапазон наявних альтернативних заходів з урахуванням потреб безпеки суспільства. Треба максимально застосовувати систему пробації через винесення умовних вироків, відстрочки і виконання, постанов рад та інших видів рішень.

Таким чином, підпункт із правила 17.1 відповідає одному із керівних принципів резолюції 4 VI Конгресу, спрямованого на те, щоб уникати ув'язнення неповнолітніх, за винятком тих випадків, коли немає іншого відповідного заходу, який би гарантував безпеку суспільства.

Такий же підхід простежується і під час розробки та визначення керівних принципів для спеціальної реабілітаційної роботи з неповнолітніми засудженими. Так, у розділі V “Соціальна політика Керівних принципів ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх” зазначається, що вже під час ув'язнення молодих осіб у виховно-виправні установи та визначення соціально-реабілітаційної роботи слід максимально точно визначити психолого-педагогічні та інші критерії, які допускають офіційне втручання такого типу, й обмежити їх так:

- а) коли дитині або підлітку завдано фізичної шкоди внаслідок умисних дій батьків чи опікунів;
- б) коли дитина або підліток став об'єктом сексуальних, фізичних або моральних зловживань із боку батьків чи опікунів;
- в) коли дитина або підліток залишені без уваги, покинуті або їх експлуатують батьки чи опікуни;
- г) коли дитині або підлітку внаслідок дій батьків чи опікуна загрожує фізична або моральна небезпека;
- г) коли поведінка дитини або підлітка створила небезпечну фізичну чи психологічну загрозу для нього, а батьки, організації, сам неповнолітній, а також общинні служби, що базуються поза місцем його проживання, не можуть усунути цю загрозу [7, 188].

Однак, визначаючи загальні критерії організації соціально-реабілітаційної роботи з неповнолітніми засудженими, названі вище міжнародні документи радять національним суб'єктам розробляти власні мінімальні стандарти, які б із максимальною ефективністю сприяли реалізації основних принципів міжнародних стандартів із цих питань.

У системі основних засобів виправлення та перевиховання неповнолітніх засуджених, установлених у кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 143 Кримінально-виконавчого кодексу України – далі КВК України [8]), важливе місце посідає виховна робота, яку проводять усі посадові особи виховних колоній і, зокрема, спеціально підготовлені педагоги – старші вихователі та вихователі, з відповідними соціально-педагогічними, психологічними, конфліктологічними знаннями, які дають змогу, з одного боку, розкривати сутність, структуру, динаміку протікання соціально-педагогічного конфлікту між неповнолітніми злочинцями і суспільством, з іншого – конструктивно його вирішувати.

Виховна робота в місцях позбавлення волі базується на *загальноправових і педагогічних принципах*. Так, *принцип демократизму* проявляється в широкому залученні сім'ї та громадськості до ресоціалізації неповнолітніх засуджених (праця, освіта, охорона здоров'я, користування культурними цінностями – телевизор, комп'ютер, бібліотека, клубні установи і т. ін.).

Принцип законності реалізується в неухильному дотриманні приписів закону і посадовими особами, і засудженими (ст. 9 КВК України). Крім того, одним із завдань виховної роботи із засудженими є їхнього виховання в дусі точного виконання законів і поваги до нього.

Принцип гуманізму виражається в цілях, завданнях виховної роботи, спрямованої на ресоціалізацію засуджених, реалізацію їх особистих якостей, моральних установок, що відповідають нормам моралі.

Принцип педагогіки. Виховна робота – це один із засобів ідейного, трудового, морального, правового, культурного й фізичного виховання неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, спрямований на викорінення зі свідомості правопорушників асоціальних поглядів, переконань, інтересів і звичок, на виховання їх у дусі точного виконання законів, чесного ставлення до навчання і праці, поваги до норм моралі.

Ст. 145 КВК України “Заходи стягнення, що застосовуються до засуджених неповнолітніх” визначає заходи стягнення, які застосовуються за порушення встановленого порядку й умов відбування покарання, а саме: попередження; догана; суворі догани; призначення на позачергове прибирання приміщень і території колонії; скасування поліпшених умов тримання (придбання продуктів харчування за гроші, зароблені в колонії, короткострокові і тривалі побачення, додаткове одержання посилок і ін.), передбачених у ст. 143 цього Кодексу.

Крім того, у ст. 146 Кодексу чітко визначено посадові особи, які вживають заходи заохочення і стягнення до засуджених неповнолітніх та обсяг їх повноважень. У цьому переліку старший вихователь має право застосовувати в усній формі подяку; дострокове зняття раніше накладеного ним або вихователем стягнення; попередження; догану; призначення на позачергове чергування чи прибирання приміщень і території колонії. Вихователь має право застосовувати в усній формі такі заходи заохочення і стягнення: подяку; дострокове зняття раніше накладеного ним стягнення; попередження; догану [8, 70–72].

Відповідно до ч. 1 ст. 123 КВК України соціально-виховна робота, спрямована на закріплення та формування в засудженого прагнення до заняття суспільно-корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки.

До основних засобів, що забезпечують процес виправлення злочинців, відноситься загальноосвітнє навчання. Щодо неповнолітніх засуджених треба зазначити особливу роль, що має цей засіб впливу. Адже у виховній колонії практично кожен засуджений проходить через освітню школу, що є однією з головних структурних елементів установи, і фактично – центром проведеної в колонії виховної роботи. Дуже важливою є чітка взаємодія у виховному процесі вчителів школи, вихователів загонів і відділень, викладачів професійного училища, майстрів виробництва, тому що в роботі із засудженими не завжди дотримується принцип єдності педагогічних вимог. Вихід із цього становища вбачаємо у створенні єдиного навчально-виховного процесу, що охоплює всі служби колонії. Для сучасних виховних колоній потрібні висококваліфіковані фахівці, що знають вікову специфіку неповнолітніх, і, насамперед, соціальні педагоги. Виховну роботу потрібно проводити диференційовано, з урахуванням ступеня моральної деформації засуджених.

Нормативні документи визначають також участь громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх. Так, у ст. 149 КВК України передбачено, що основною формою подібної участі громадськості у виховній діяльності є піклувальні ради, що створюються при виховних колоніях. Їх основним завданням є: 1) надання допомоги спеціальним виховним установам із питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; 2) сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форм власності у вирішенні питань, пов'язаних із поліпшенням становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів; 3) вжиття заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, зазначимо, що сучасне організаційно-правове забезпечення виправно-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в Україні дає змогу в основному в повному обсязі забезпечити виконання головної мети виховних колоній – формування у неповнолітніх засуджених готовності до соціально-нормативної саморегульованої поведінки.

Однак слід мати на увазі, що перевиховання неповнолітнього злочинця, вироблення позитивних навичок і звичок, вольових зусиль, пов'язаних із різними особливими сферами виховної діяльності, спираються на визначені фізіологічні фактори, специфіку яких потрібно враховувати при виборі методів роботи з ним. Коли стають відомі суб'єктивні представлення мети і намірів дитини, що

скоїла правопорушення, зрозумілі й оцінені мотиви, переконання, цінності особисті, тільки тоді можна приступати до комплексної розробки програми виховно-профілактичного впливу на злочинця, підкріплюючи її відповідними нормативно-правовими напрацюваннями.

У перспективі ці й інші фактори, з урахуванням міжнародних стандартів, можуть та мають стати предметом досліджень і представників юридичної, і психолого-педагогічних наук.

Література

1. Грищенко Є. В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх злочинців [Електронний ресурс] / Є. В. Грищенко. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com/8DNI2009/Pravo/43468.doc.htm>
2. Караман О. Л. Соціально-реабілітаційний та реформаторський етапи розвитку соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в історії зарубіжних та вітчизняних пенітенціарних систем / О. Л. Караман // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 9(196). – С. 5–20.
3. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 08 / Т. О. Гончар ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2005. – 20 с.
4. Радов Г. О. Формування духовності засуджених в контексті пенітенціарного процесу / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : бюл. Київ. ін-т внутр. справ. – 1998. – № 3. – С. 41–49.
5. Правила Організації Об'єднаних Націй, касаючіся зашити несовершеннолетних, лишенных свободы: Резолюция 45/113 Генеральной Ассамблеи : зб. нормат. актів з кримін.-викон. права України / укладачі : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 190–203.
6. Минимальные стандартные правила Організації Об'єднаних Націй, касаючіся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (“Пекинские правила”): Приняты резолюцией 40/33 Генеральной Ассамблеи Організації Об'єднаних Націй от 10 декабря 1985 г. : зб. нормат. актів з кримін.-викон. права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 94–111.
7. Руководящие принципы Організації Об'єднаних Націй для предупреждения преступности среди несовершеннолетних : зб. нормат. актів з кримін.-викон. права України / уклад. : В. М. Трубников, Ю. М. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 182–190.
8. Кримінально-виконавчий кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 лют. 2008 р.: (відповідає офіц. текстові). – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. – 88 с. – (кодекси України).

Статтю подано до редколегії
06.04.2011 р.